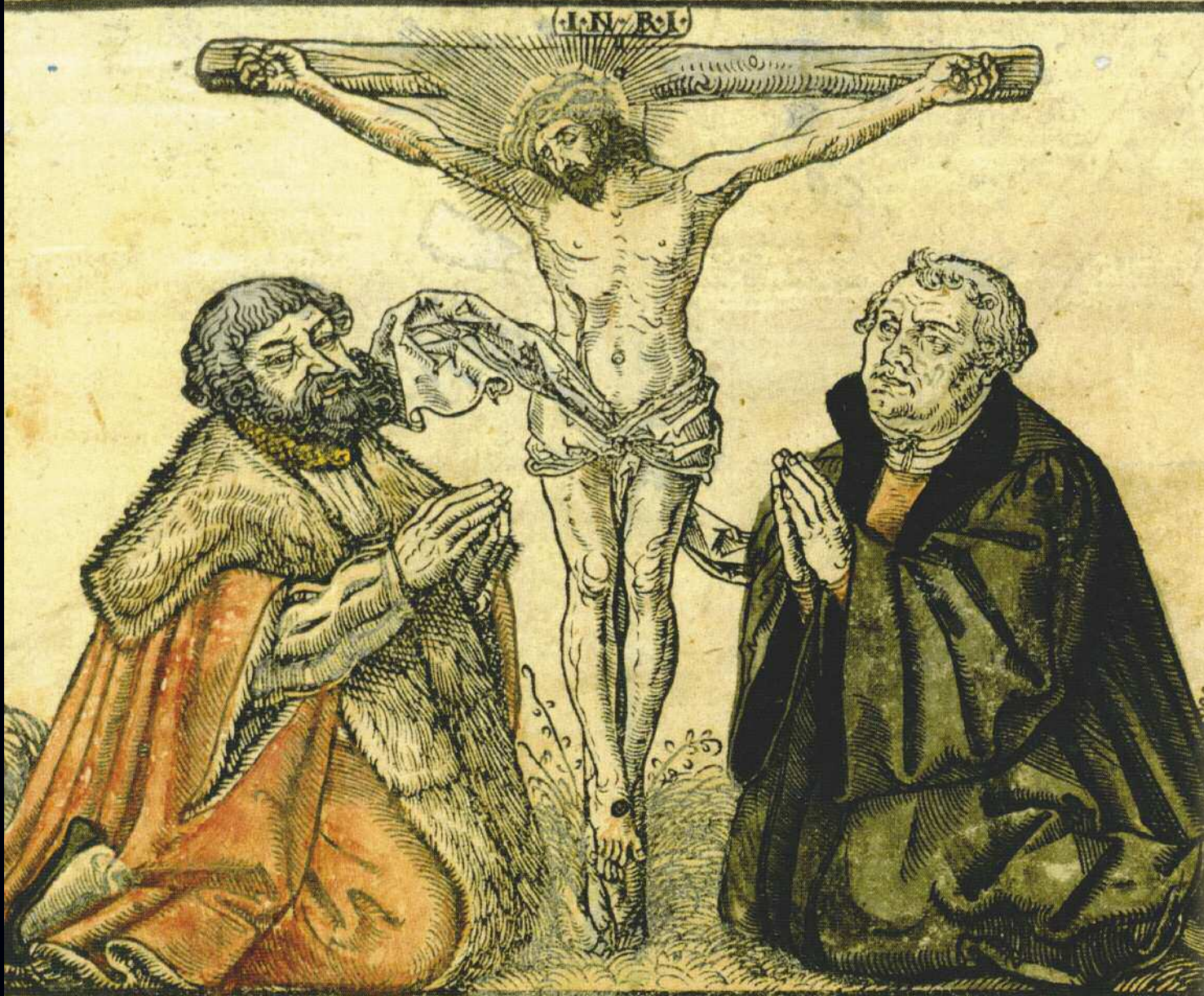

Als newe Testament.
auff's new zugericht.

Doct: Mart: Luth:

Witeberg.

Gedruckt durch Hans Luffe.

1 5 4 6.

CSEPREGI ZOLTÁN

Az evangéliumi mozgalom

A LUTHERI REFORMÁCIÓ ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON

A lutheri reformáció hatásait már az 1520-as évek elejétől tapasztalhatjuk Magyarországon. Az első diákokat Besztercebánya és Lőcse küldte a wittenbergi egyetemre (1522), majd Buda, Segesvár és az erdélyi egyházmegye (1523), az esztergomi egyházmegye (1524), továbbá a Liptó vármegyei Hibbe (1526) következett a sorban.

A reformációpárti humanizmus első jeleként értékelhetjük Bartholomaeus Francordinus selmecebányai jegyző 1522. május 19-én kelt levelét, amelyet Georg Eysker körmöcbányai jegyzőhöz intézett. Rómából hazatérve az akkor már reformátori meggyőződésű budai prédikátort, Conrad Cordatust üdvözölve Luther állítólagos nürnbergi idézéséről is megemlékezett: *„A császár birodalmi gyűlést tart Nürnbergben, meg van oda idézve a mi Lutherünk, akit az Úr Jézus áldjon meg, akinek legállhatatosabb hirdetője.”*

Az információáramlás csatornáit a reformáció kezdeti szakaszában a könyvek, a diákok, a humanista levelezés s maguk az utazó, határokat átlépő és külföldi állásokba elszegődő személyek voltak. Az 1523-as és 1525-ös országgyűlések már egy-egy törvénycikkben foglalkoztak az új, akkor eretnekségnek számító tanok szankcionálásával. Az eszmék terjedésében ugyanakkor komoly gátat jelentettek a nyelvhatárok.

A korai reformáció adataiból levonható első tanulság nemzetiségi: az első reformátorok német anyanyelvűek vagy németül beszélők voltak, vagy ha ez nem is állapítható meg mindenkiről pontosan, akkor is német nyelvi környezetben élő, működő személyekről van szó. A források mind német nyelvű közegben keletkeztek – többségükben német polgárságú városokban, német ajkú bányászok körében és a dinasztikus kapcsolatok miatt többnyelvű királyi udvarban, ahol főleg a németet használták közvetítő nyelvként –, s nagyobbbrészt németül (kisebbrészt latinul) maradtak fenn. Bár az állami és egyházi adminisztráció nyelve a latin volt, s a humanista levelezés is a klasszikus nyelvet preferálta, a városi ügyintézés és a magánlevelezés már a helyi többség anyanyelvén folyt.

NÉGY REFORMÁCIÓS GÓC

1526 előtt négy reformációs góc rajzolódik ki Magyarországon: Sopron, Buda (a királyi udvarral), a Garam menti bányavárosok és a felső-magyarországi szabad királyi városok. A magyar és a német nyelvterület határán álló Sopron évszázadokon keresztül fontos kereskedelmi és kulturális közvetítő szerepet töltött be. Üzleti kapcsolatrendszere Ausztrián és Morvaországon túl Észak-Itáliáig és Dél-Németországig húzódott. A város középkori levéltára szinte kivételes szerencsével (tűzkár és háborús pusztítás nélkül) maradt fenn, ezért itt találjuk a „lutheri eretnokség” ügyében felvett leg részletesebb nyomozati jegyzőkönyvet.

Érdekes tapasztalat, hogy a fekvése és fejlődése alapján közeli Pozsonyban csak évekkel később mutatkoznak jelei a reformációnak. A két város egyházi helyzete között az a fontos különbség, hogy míg Sopronban a plébános volt a legmagasabb egyházi hatóság, addig Pozsonyban mind a káptalan, mind a pozsonyi főesperes gondoskodhatott a reformációs erjedés megfékezéséről. Nem véletlen, hogy első konkrét pozsonyi adatunk a témában éppen egy kivégzés, ez is már a Mohács utáni időből, 1528-ból.

→ A magyarországi és erdélyi református egyház történetének első összefoglalója. Debreceni Ember Pál műve nyomán írta: Friedrich Adolph Lampe. 1728, Utrecht

Az ország fővárosának, Budának a művelődési intézményei és nemzetközi kapcsolatai szintén kivételesek, ezért az itt zajló folyamatok nem vetíthetők ki az egész országra. A városban megforduló papok, iskolamesterek és diplomaták ugyan nem lettek törvényszerűen, automatikusan reformátorokká, mégis óriási jelentősége volt annak, hogy Budán egy pontba futottak össze a különböző szintű és irányultságú kapcsolatrendszerek szálai: a német anyanyelvűeké, a humanistáké, az udvari politikáé és az úgynevezett evangéliumi mozgalom híveié – egymásra rakódva, hatásokat katalizálva és híreket továbbítva, vallási eszméket, esztétikai értékeket, személyes érvényesülést és politikai befolyást kölcsönösen összekapcsolva. Az új eszmékre fogékony Mária királyné nem lépett fel kezdeményezőként vagy szervezőként, hanem egyszerűen jelenlétével, közjogi súlyával emelte más szintre

ennek a hálózatnak a szerepét és külső megítélését. Ellenfelei pontosan érzékelték ezt a veszélygócot, így egykettőre meglelték az ellenszert „a királyné lutheránus németjeinek” kompromittálásában.

A reformációval szimpatizáló legtöbb személy viszont a Garam menti bányavárosokhoz kötődik. Sok adatunk van rá, hogy az 1520-as években Besztercebányán, Selmecbányán és Körmöcbányán a városi tanács alkalmazott a saját költségén rövidebb-hosszabb időre vendég prédikátorokat. Ennek a gyakorlatnak a háttérében több helyütt az egyházi reformokra hajló tanácsosok és az ezeket fékező plébánosok ellentéte állt. Ahol nem sikerült a meglévő papi állásokat „evangéliumi” szellemű igehirdetőkkel betölteni, ott átmenetileg a város gondoskodott új prédikátorok alkalmazásáról.

Az eretneknyomozások megállapítása szerint a bányavárosokban ugyan

úgy megtalálható volt a német reformáció könyvtermése, mint Sopronban vagy Nagyszébenben. A bányavárosi felkelés idején (1525) a bányászok – egyértelműen Luther példáját követve – a Szent Pál-féle apostoli üdvözlötet (Róm 1,7) használták megkülönböztető, ismertetőjelként, s elvbarátaikhoz intézett leveleiket általában ezzel kezdték be: „*Kegyelem és békesség!*” Az apostoli üdvözlötet náluk, akár csak a németországi evangéliumi mozgalomban, identifikációs eszközként szolgált. Az új egyházi nyelv jellegzetes, jelszó-szerű fordulata volt ezenkívül a „*keresztyény és evangéliumi*” szókapcsolat.

A bányavárosokkal összehasonlítva a felső-magyarországi szabad királyi városokban ritkábban és viszonylag későn találkozunk hasonló jelenségekkel. Valószínűleg az az általános következtetés is levonható ebből, hogy nyugatról kelet felé haladva a reformáció jelei szórványosabbak és egyre későbbi keletűek.

Erdély szinte teljesen hiányzik a korai reformáció térképéről annak ellenére, hogy a századok ugyanúgy a német etnikumhoz tartoznak, mint például a cipszerek, és hogy Nagyszébenben ugyanúgy már 1524-ben könyvek és eretnekek utáni nyomozás zajlik, mint Sopronban.

VÁROSI, NÉMET NYELVI KÖZEG

A magyarországi reformátor-életrajzokban feltűnő az életpályák ívének hasonlósága. Hőseink wittenbergi útjuk előtt is próbálkoztak saját városuk reformálásával, s éppen az ebből támadt konfliktusok űzték el őket hazulról. Ezután a wittenbergi reformátorok támogatásával futottak be karriert egy-egy lutheránus tartományi egyházban. Több magyarországi reformátor életrajzának és teológiai besorolásának vizsgálatakor sajátos, egyben a régióra nézve tipikus probléma merül fel. A jelenséget legegyszerűbb a már említett Conrad Cordatus példáján bemutatni. Cordatus budai prédikátorra valószínűleg olvasmányai révén, talán 1521-től kezdve hatottak a reformáció eszméi. 1524-ben fényes gyülekezet előtt, a királyi pár jelenlétében prédikált „*a pápa és a bíborosok ellen*”, aminek következtében menekülni kellett. Nevét néhány héttel később már a wittenbergi egyetem anyakönyvében találjuk. A következő években újra és újra megfor-

dul Magyarországon és Wittenbergben is, ahol Luther közeli, bizalmas munkatársa és Melanchthon keresztkomája lesz, mozgalmas életét a brandenburgi Stendal lutheránus szuperintendenseként fejezi be. Cordatus kezdte feljegyezni Luther mondásait (*Asztali beszélgetések*).

A szakirodalom források hiányában előszeretettel vetít vissza későbbi adatokat és állapotokat, ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy Cordatus 1524-ben Budán „lutheri szellemben” prédikált volna, legfeljebb úgy fogalmazhatunk, hogy egyházkritikus, feltehetőleg reformátori eszmék hatására fogant beszédeket tartott. Kérdés viszont, mennyiben voltak korai törekvései lutheriek. Az indokolatlan visszavetítés ugyan időnként nemcsak a szakirodalom, hanem maga a vizsgált személy későbbi emlékezetének rovására is írandó, mert szövegszerűen kimutatható a növekvő teológiai kontroll utólagos kozmetikázó hatása, de a kérdés ettől kérdés marad: mit érthettek reformátoraink az általuk sokat emlegetett „evangéliumon”, mielőtt közvetlen kapcsolatba kerülhettek volna a wittenbergi teológiával? Egzakt válasz erre természetesen nincs, mégsem elég belenyugodnunk az ellenfelek sommás ítéletébe: „*Ez egy lutherista!*”

A források a reformáció számottevő hatását mutatják ki Magyarországon német ajkú közegében a mohácsi csata előtti időszakban, de adataink szerint a mozgalom akkor még nem lépte át az országon belül húzódó német–magyar nyelvhatárt. Kijelenthető tehát, hogy a reformáció tanítása 1526-ig kizárólag városi, német nyelvi közegben érhető tetten. A magyar etnikum egyértelműen a mohácsi vereség teológiai értelmezésére, azaz a szentek tiszteletének kritikájára lesz majd csak fogékony, ahogyan ezt az első jelentős magyar nyelvű reformátor, Dévai Máttyás írói munkásságában találjuk, aki csak 1530-ban kezdte reformátori tevékenységét.

HITVITA A KOCSMAASZTALOKNÁL

A reformáció soproni megjelenéséről az első adatok egy eretnekvád kivizsgálásához kapcsolódnak. A soproni eretneknymozásra II. Lajos 1524. október 14-én Budán kelt rendeletében Szegedi Gergely ferences szerzetest küldte ki. A vizsgálat első, Kristóf fe-

rences prédikátor ellen folytatott része a soproni plébános által összeírt nyolc vádpontra összpontosított az érintett prédikátor, illetve összesen 29 tanú meghallgatásával. A vád szerint Kristóf azt prédikálta, hogy

- 1 nem kell engedelmeskedni a pápának;
- 2 bármely pap feloldozhat mindenféle bűnök alól;
- 3 a lelki gyónás helyettesítheti a fülbe gyónást;
- 4 a szenteket és Szűz Máriát nem kell imádni, közbenjárásukra nincs szükség;
- 5 nincs szükség testi böjtre;
- 6 feleslegesek a templomok és az oltárok;
- 7 a soproni papok paráznasága nyilvánvaló, ezért nem misézhetnek;
- 8 Sopronnak nincs szüksége zsidókra, mert papjai maguk úznak uzsorát.

Gyengítette a vád súlyát, hogy a feljelentő csupán egy állítását tudta saját tanúvallomásával alátámasztani, míg a többi pontot pusztán szóbeszédre alapozta. A jegyzőkönyv tartalmát úgy összegezzük, hogy e pontok alapján sem Kristóf nem ismerte be a tévtanítás vétkeit, sem a tanúk nem támasztották azt érdemben alá. A szerzetes az első hat vádat tagadta vagy kimagyarázta, az utolsó kettőt pedig olyan határozottan fenntartotta, hogy II. Lajos november 16-án külön rendeletben intette a soproni papokat ágyasaik elbocsátására. Az eljárásnak ez a végső mérlege egyértelmű a király 1525. január 11-i leveléből is, amely a vizsgálat lezárultával a ferenceseket alaptalanul bepanaszoló soproni plébánost marasztalja el, s jogosnak ismeri el a kolostor kártérítési igényét jó hírének csorbítása miatt.

A nyolc vádpont körül kikristályosodó tényállás a mai történész szemével nézve sem minősül olyan tévelygésnek, ami szembehelyezkedne a korabeli egyházban elfogadott véleményekkel. Ami eltávolodik kissé a dogmatikus fősodortól, azt még mindig elhelyezhetjük a speciális ferences hagyománynak akár a misztika, akár a spiritualizmus, akár a társadalmi kérdések irányába nyitott területén. Ugyanez áll Kristóf két évvel azelőtt működő, név szerint nem ismert ferences prédikátor elődjének kijelentésére, aki a soproni plébános emlékei szerint éppen azokhoz hasonló nézeteket osztott, amilyeneket 1516 és

1520 közötti ferences forrásokban található: az oltár- és templomépítések kritikája, valamint a papok egyenlőségének hirdetése a feloldozási hatalom tekintetében, hiszen szerintük nemcsak a pápa, hanem minden pap adhat a bűnök alól teljes feloldozást.

A vizsgálat második része egy oltárigazgató polgárpukkasztó kijelentésével kapcsolatban faggatta a tanúkat, hogy tudniillik Isten lélek, se érzékszervei, se végtagjai nincsenek, így ismereteket sem szerezhet, gondot sem viselhet a világra. A kijelentés tanúi ugyanis, közöttük egy suszter, bor mellett arról vitatkoztak, van-e Istennek keze, lába, szeme és füle, vagyis az ember hozzá hasonlatos lény-e. Nyilván nem közvetlen olvasmányaikra hagyatkoztak, hanem valaki a saját szája íze szerint adta elő nekik a német reformátor gondolatait. A lényeg az, hogy egyszerű emberek befogadták, részben egyetértettek vele, részben vitatták.

A vizsgálat harmadik része Moritz Pál soproni polgár megbotránkozató viselkedését igyekezett feltárni. Az ő esetében megállt a böjt megszegésének és a lutheri könyvek birtoklásának vádjá, bizonytalan volt viszont, hogy valóban elhangzottak-e a vádlott szájába adott közhelyes mondatok, mint például a fa- és kőbálványok kicsúfolása. A soproni polgár bírái ugyanígy értékelték a nyomozás eredményét, mert a vádlott, miután könyveit önként beszolgáltatta, s azokat elégették, csupán a böjt egy rendbeli megszegéséért szenvedett büntetést.

A soproni „tévelygések” feltételezhető okai között ezek szerint ott lehet a ferences prédikátorok egyházkritikája, a papok elkényelmesedése, de ott lehetnek tényleges Luther-olvasmányok, valóban reformátori szellemű prédikációk is. A vallomásokból a következőképpen rekonstruálható Krisztof valamely szent ünnepén tartott beszédének gondolatmenete: a szentek semmit sem saját érdemükből érdemeltek ki, és akik ezt állítják, főbenjáró hazugságot mondanak, hanem a szentek „hit által győztek meg országokat”. Meglepő – és ezért komolyan hitelt kell adnunk ennek a részletnek –, hogy éppen az egyetlen laikus tanú vallo-

mása őrizte meg a másik hivatkozott bibliai helyet: „nem önmagunktól vagyunk alkalmasak”. Ez az érvelés már az adott teológiai rendszer kereteit szétfeszítő reformátori prédikációként értelmezhető, vagyis a szentek tisztelvényének problémájáról a személyes hit kérdésére helyezi át a hangsúlyt.

A késő középkori világképben a bűnös ember fokozatosan, több lépcsőben lesz igazzá és nyeri el az üdvösséget, kezdve a földi időben s befejezve a mennyei örökkévalóságban, jó cselekedetek és az egyházban kiszolgáltattott kegyelmi eszközök révén, keresztül a tisztítótűzön, végül pedig az utolsó ítélet aktusában. Ezt a lépcsőzetességet tükrözi az e világi egyháznak és a szentek galériájának hierarchikus szerkezete, a bűnök és a vezeklési formák rangsora, a szerzetesi fogadalmak és az egyházi rendek fokozatai.

A reformátori tanítás nem egyes dogmák elutasítása vagy mindennapos visszaélések kritikája, hanem magának a lépcsőzetes rendszernek a kategorikus tagadása: az emberi közreműködés hiábavalóságát, a feltétel nélküli megigazolást hirdeti, kárhóztatja a jó cselekedetek, a vezeklés, a kegyességi formák, fogadalmak érdemszerző jellegét. A középkor mélyen tagolt világát egyetlen erőter mentén rendezzi át, egy-

szerűsíti le, egyetlen rendbe sorol püspököket, szerzeteseket, világiakat.

Az „evangéliumi” tanítás kétségbe vonta a hagyományos játékszabályok létjogosultságát, s helyette a régivel egyetlen ponton sem összeegyeztethető új rendszert kínált. Ez fogalmazódott meg a közismert éles alternatívákban, mint például nem érdemből, hanem kegyelemből; kötöttség helyett szabadság; emberi találmányok helyett a *Szentírás* szava vagy éppen Lucas Cranach híres párhuzamos fametszetsorozatában, Krisztus és az Antikrisztus szenvedéstörténetében (1521).

A soproni vizsgálat mindhárom része tartalmaz egy-egy olyan elemet, amely fényt derít a formálódó új egyházi nyelv eredetére, műhelyeire. A vizsgálat első részében olvashatjuk: „mikor összejönnek a kocsmába, egy, aki érti, olvassa [a lutheri könyveket], a többiek hallgatják, tizen, húszan, ahányan vannak, és annyi gyalázzal illetik özsentségét, a bíborosokat és másokat, hogy szörnyű hallgatni. Aztán minket [soproni papokat] szidnak a laikusok.”

A második nyomozásban ugyannerre a társadalmi közrege vonatkozik egy bevezető félmondat: „ivás közben beszélgettek a papokról, hogy az a hír járja: meg kéne házasodniuk”. Moritz Pál vádlott szavai pedig pontosan fo-

Luther *Bibliájának* a Fuggerek által finanszírozott luxuskiadása a fejedelmek számára. Az illusztrációkat többek közt Holbein és Cranach készítette. Augsburg, 1535

galmazzák meg a hazai reformáció kétős eredetét: ő maga hitbéli nézeteit részben a németektől vette, részben saját tapasztalataiból szűrte le – ahogy az imént idézett kocsmajelenetben is egymásra válaszolnak a felolvasott lutheri szövegek és a helyi történetek.

EGYHÁZSZERVEZET, HITVALLÁSOK ÉS TANFEJLŐDÉS

Az 1540-es évektől kezdve szerveződtek meg az evangélikus egyház keretei (elsőként a Balatontól délre és északra, a Mátusföldön, a felső-magyarországi városokban és Erdélyben). A nagyobb egységek élén szenior vagy szuperintendens állt, aki papokat is szentelt, azaz püspöki funkciókat gyakorolt (például Bornemisza Péter, Dávid Ferenc, Huszár Gál, Sztárai Mihály). Egyes területeken (például a Dunántúlon) a római katolikus egyházszervezet mellett jöttek létre evangélikus gyülekezetek, másutt (például a Szepességben) plébániák egész sora csatlakozott az új irányzathoz.

A 16. században a királyi Magyarországon az evangélikus egyház formálisan még nem vált el a katolikus egyházszervezettől, a világi hatóságok hallgatólágoosan megtúrték ugyan, de ez a kölcsönös kompromisszumkészsé-

gen nyugvó, törékeny béke törvényes biztosíték híján időről időre veszélybe került. A közjogi elismerés az evangélikusok számára először az 1606-os bécsi békében, majd az azt törvényerőre emelő 1608. évi I. törvénycikkben született meg. Az 1609-ben nádorrá választott Thurzó György hívta össze és vezette le a zsolnai zsinatot 1610-ben, amely a (három-három vármegyét összefogó) biccsei, bajmóci és bányavárosi egyházkerületek életre hívásával megteremtette az evangélikus egyházszervezetet és gondoskodott a püspökök megválasztásáról. A lelkészjelöltek felavatása addig főleg Wittenbergben vagy a sziléziai Briegben történt, 1610-től viszont az egyházkerületként vezetett ordinációs anyakönyvek szinte hézagmentes lelkészi névsorokat tartalmaznak. A zsolnai döntéseket egészítette ki az 1614-es szepesváraljai zsinat az úgynevezett ötvárosi egyházkerület megszervezésével.

A legfontosabb teológiai orientációt a wittenbergi egyetem jelentette. A 16. században több mint ezer magyarországi hallgató fordult meg itt. Az evangélikusok első zsinatain megfogalmazott hitvallások (erdődi zsinat 1545, eperjesi zsinat 1546, az erdélyi százsz egyházak reformációja 1547, *Ötvárosi hitvallás* 1549, *Consensus doctrinae*

1557, *Bányavárosi hitvallás* 1559, *Szepesi hitvallás* 1569) Philipp Melancthon hatása alatt álltak.

A tridenti dekrétumok elfogadása és közzététele (1563) előtt a katolicitásnak egy tágabb, rugalmasabb felfogása uralkodott, amely az egyházi rítus számos kérdésében megtúrt eltérő véleményeket és gyakorlatot. A felsorolt hitvallások mind ennek a katolicitásnak a keretei között mozogtak: előszertettel hivatkoztak a *Szentírás* mellett – általánosan vagy név szerint – hagyományos tekintélyekre, főleg az apostolokra és az egyházatyákra, de szórva nyosan skolasztikus teológusokra is.

A hitvallások funkciója az idő előrehaladtával változott: Magyarországon az 1549-ben benyújtott *Ötvárosi hitvallás* még csak a kifelé történő számadást és öngigazolást szolgálta. Átadásával feladatát betöltötte, legfeljebb hivatkozási alapul szolgált a későbbiekben, de ekkor sem maga a szöveg, hanem a benyújtás aktusa. A nyomdai lehetőségek hiánya mellett részben ez a magyarázata annak a sajátos körülménynek, hogy eredeti példány vagy a benyújtással egykorú másolat nem maradt fenn.

1560-tól e hitvallás gyökeresen új funkciót kap: a tanításban való belső egyetértésnek lesz a záloga. Egyszerre fontossá válik a tartalma is, másolatok

készülnek, az ötvárosi zsinatokon rendre felolvassák és aláírják. Összetartásra természetesen ott van szükség, ahol a széthúzás jelei mutatkoznak; s az írott tekintély is az élő példaképek halálával értékelődik fel, nem véletlenül említi így egyik 16. századi forrásunk épp az 1560. évet az *Ötvárosi hitvallás* keletkezésével kapcsolatban: „*Philippus* [Melanchthon] *halála körül*”. Vagyis a keletkezés vonatkozásában máris pontosítanunk kell: megkülönböztetve a szöveg és a szöveghez kötődő funkció létrejöttét. Nemcsak a hagyomány többszólamú tehát, hanem maga a keletkezés-történet is többretegű.

A hitvallások megalkotásakor kitűzött célok mellett idővel újabb funkciók tapadtak a szövegekhez, amelyek egy többszintű befogadási folyamatot idéztek elő. Az iratok tehát eredetileg számadásul és igazolásul szolgáltak, az egyházi és világi felsőbbség előtt kellett bizonyítaniuk a benyújtók tiszta tanítását és helyes vallási gyakorlatát. Ezen túl – akár a német reformátorok bevett hitvallásaival együttesen – írásban rögzített alapját is képezték a képviselt közösség egyházi szerveződésének. Később a lelkészek tanításbéli egységét biztosították, ekkortól jelentek meg az aláírások a szövegek végén. Végül pedig hivatkozási alapul szolgáltak a közösségnek, hogy régi privilégiumokra (például egykori uralkodói jóváhagyásra) támaszkodva új előjogokat (például az adott területen felekezeti kizárólagoságot) harcoljon ki magának.

A meglévő latin iskolák átszervezésével és újak alapításával – ugyancsak a melanchthoni humanista iskolareform szellemében – jött létre az evangélikus iskolahálózat, amely 1600 körül már több mint száz intézményből állt. A nemesi patrónusok és a városi magisztrátusok támogatása biztosította az anyagi alapokat, míg a külföldi egyetemeken képzett tanárok a magas színvonalat. A középfokú iskolák közül tartósan kiemelkedett az akadémiai tárgyakat is oktató soproni (1557) és pozsonyi líceum (1608), valamint az eperjesi kollégium (1667).

A KATOLIKUS REFORM

1548-ban a pozsonyi országgyűlés nyolc törvénycikkben rendelkezett az egyházi ügyekről. Félreértésből vagy kényelmességből rendszerint csak egy rendelkezést emlegetnek közülük, azt, amely szerint az anabaptistákat (újra-

keresztelőket) és a szakramentáriusokat (azaz a református úrvacsorátant vallókat) ki kell űzni az országból. További hibaforrás, hogy még ezt a rendelkezést sem idézik teljes terjedelmében, figyelmen kívül hagyják az anabaptisták és a szakramentáriusok jelzőjét: „*akik még az országban vannak*”, és elhallgatják az utána következő tilalmat: többé ne fogadjanak be ilyeneket az ország határai közé.

A teljes törvénycikkből világos, hogy kiket céloz a kitalítás: a külföldről az országba menekült anabaptistákat és a menedéket kereső szakramentáriusokat. Az anabaptisták kitalítását illetően elsősorban az 1535-ben bekövetkezett münsteri katasztrófára kell gondolni, de magyarországi vonatkozásban az ezzel egyidejű morvaországi üldöztetésükre is ajánlatos utalni. Ezen adatok alapján nyer értelmet és jelentőséget a jelző: „*akik még az országban vannak*”. Minthogy pedig az 1548 előtti időből nincsen adat szervezett szakramentárius közösségekről, a szakramentáriusok esetében szintén fontos kitétel: ilyeneket senki se merjen befogadni az országba.

A protestáns történeti hagyományban elterjedt értelmezéssel ellentétben szó sincs a törvénycikkben az ágostai hitvallásuk megtűréséről. A törvények alapvető célja a római katolikus egyház reformálása, azaz az ősi egyház reformok útján történő helyreállítása. Ide tartozik például az a rendelkezés, hogy a főpapok látogassák meg a helyi egyházakat, vizsgálják meg, szabályosan felszentelt papok-e az istentisztelet végzői és a papi javadalmak élvezői, milyen a tanítás, és állítsanak szolgálatba szabályosan felszentelt papokat. Így tehát mindazok a helyi egyházak veszélybe kerültek, amelyekben a főpapok, illetve a király megbízottjai a törvény célkitűzésével ellentétes állapotokat találtak. Különösen veszélyben voltak azok a közösségek, amelyekben érvényesült az evangélikus reformáció, és lelkészeik már Wittenbergben vagy más protestáns egyházban jelentkeztek papszentelésre.

A főpapok arra is utasítást kaptak, hogy büntessék meg a szolgálatra méltatlanokat, vagyis azokat, akik szabályos felszentelés nélkül végeznek szolgálatot. A számonkérés és tiltás azonban csak a rendelkezések egyik oldala volt, a másik az egyházépítés: a prelátusok minden mezővárosban és faluban állítsanak be olyan plébánosokat, akik ismerik az igaz tanítást, azt oktat-

ják, és a szentségeket a szent katolikus egyház rítusa szerint szolgáltatják ki. Mindezeket együttvéve tehát a törvény 1548-ban elindította a Magyar Királyságban a katolikus reformációt.

Tanulságos a kapcsolat vizsgálata a katolikus reform magyarországi megindítása és a német-római császár által az augsburgi birodalmi gyűlésnek benyújtott és ott elfogadott, 1548. június 14-re datált *Formula reformationis* között. Közös vonásuk, hogy létrejöttükben meghatározó szerepet játszott I. Ferdinánd király, és hogy a „reformáció” szón a katolikus kultusz visszaállítását értik. Ennek ismeretében végképp csődöt mond az a szemlélet, hogy az 1548-as magyarországi vallásügyi törvény az ágostai hitvallás követőinek és színlelőinek bármiféle védelmet biztosított volna. A törvény végrehajtásának az ország némely területén, a kiváltságos városokban és nagyurak birtokain végbement története téveszthette meg a törvény értelmezőit, mert figyelmen kívül hagyták a másutt látható folyamatokat: az immár megbélyegző értelemben prédikátoroknak mondott protestáns papok üldözését.

A VALLÁSI SÉRELMEK

A bécsi békét követő évtizedeket az evangélikus egyházi élet és kultúra virágzása jellemezte, ezt leginkább a hazánkban megjelent nyomtatványokon tudjuk lemérni: négy nyelven (magyarul, németül, csehül és latinul) nagy tömegben jelentek meg könyvek az evangélikus templomok és iskolák számára, sőt már az úgynevezett kegyességi irodalom termékei is – egyéni olvasásra és otthoni felolvasásra.

A békés fejlődésnek az úgynevezett gyászévtized (1671–1681) vetett véget a gályarabperekkel, halálos ítéletekkel, várfogsággal, több száz lelkész emigrációjával, a templomok és iskolák többségének bezárásával és elvételel. A gályarab-irodalom viszont felhívta Európa figyelmét a magyarországi protestánsok sorsára, s az emigránsok személyes befolyásukkal, ösztöndíjak, jótékonsági alapok létrehozásával jelentősen megkönnyítették a következő nemzedék számára a külfölddel való kapcsolattartást, az egyetemjárást és az új teológiai irányzatok recepcióját. Az üldözöttek emlékirataiból nőtt ki az egyháztörténet-írás, sőt részben az irodalomtörténet és a tudománytörténet is (Burius János).

Az 1681-es soproni országgyűlés volt hivatott a vallási sérelmeket orvoslani és a vallási békét helyreállítani. Megengedte az emigránsok hazatérését, rendelkezett, ahol tudott, az elvett templomok visszaadásáról, s a protestánsok számára templomépítésre kijelölt 11 északnyugati vármegyében összesen 24 községet, az úgynevezett artikuláris helyeket, a többi 19 vármegyében a status quo fenntartását írta elő, az egyenként felsorolt 16 végvárban, valamint a szabad királyi és a bányavárosokban pedig rögzítette a szabad vallásgyakorlatot. A taxatív felsorolás ellenére az 1681. évi 26. törvénycikk igencsak homályosan fogalmazott, s a következő évszázad másról sem szólt, mint ennek a törvényhelynek a megszorító értelmezéséről. Természetesen a hadiszerecse (a török háborúban, Thököly és Rákóczi szabadságharcai idején) és a bécsi politikai irányelvek változásai is érzékenyen befolyásolták a királyi, a vármegyei és az egyházi hatóságokat a jogalkalmazásban, hol tágabban, hol szűkebben fogták fel a joghatóságuk alatt élő nem katolikusok szabadságát.

Az 1705-ös szécsényi országgyűlés vallásügyi rendelkezéseit követve ült össze 1707-ben Rózsahelyen az evangélikusok zsinata. Az ekkor meghatározott négy egyházkerület már az egykori hódoltsági területeket is magába foglalta oly módon, hogy az egykor Észak- és Nyugat-Magyarországon kialakult kerületek egészen az ország déli határáig húzódtak. Petróczy István és Krmann Dániel elnökletével döntöttek egyházfegyelmi és liturgiai kérdésekről, s életre hívtak két konzisztóriumot mint politikai képviselőket és törvénykező testületet főnemesi vezetőkkel az élükön. A zsinat határozatait azonban nem hajtották végre, mert az 1712-es országgyűlés ezeket a Rákóczi-korszak minden döntésével együtt törvénytelennek és semmisnek nyilvánította.

Az 1715-ös országgyűlés a vallási sérelmek kölcsönös kivizsgálására és orvoslására létrehozta az úgynevezett pesti bizottságot, amelybe az uralkodó és a rendek is delegáltak tagokat, s egyidejűleg vallási téren teljes változtatási tilalmat rendelt el. A bizottság utóbb működésképtelenségévé bizonyult, s munkájának hatása csak abban mutatkozott meg, hogy az itteni vitákban fogalmazódott meg az a koncepció, amely III. Károly két jelentős rendelkezését, az első (1731) és a második (1734) *Carolina Resolutiót* meghatározta.

Áldozókehely.
Készítette: Brózer István,
1624, Kolozsvár

Az uralkodó ezekben visszatért a soproni törvénycikk megszorító értelmezéséhez: a 11 északnyugati vármegyében kizárólag az artikuláris helyeken tűrte meg a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatát, a rendelet megjelenése után minden más helyen erőszakkal vetettek véget az evangélikus kultusznak. A többi vármegyében továbbra is a status quo fenntartása volt a cél, viszonyítási pontként immár a pesti bizottság összeülése (1719) szolgált: azokat a gyülekezeteket, amelyek hitelt érdemlően bizonyítani tudták, hogy már ezelőtt templomuk volt, papot tartottak, nem háborgatták, míg az utóbb alakult közösségeket – főként a török uralom alól frissen felszabadult területeken – üldözni kezdték.

A törvény és a Károly-féle rendelet végrehajtása vármegyénként igen eltérő volt. Az elvileg „privilegizált” Somogy vármegyében például „kvázi artikuláris” helyeket jelöltek ki az evangélikusok számára, míg a „megszorított” Nyitra és Szepes vármegyékben a hatóságok túltették magukat a törvény be-

tűjén, és nem az ott felsorolt községeket tekintették „artikulárisnak”.

A rendelet a magán-vallásgyakorlatot, azaz vallásos könyvek családi körben történő olvasását kifejezetten megengedte. Ezt a lehetőséget használták ki főleg a pietizmus mozgalmához tartozó szerzők (Bárány György, Sartoris Szabó János, Torkos András, Vázsonyi Márton), hogy házi összejövetelekkel helyettesítsék betiltott istentiszteleteket. Műveik (áhítatos, ima- és énekeskönyvek) jellemző módon hazai nyomdákban, ám hamis impresszummal jelentek meg, illetve kivételesen egy titkos nyomdában is (Kőszeg közelében).

Második rendelkezésében Károly mindkét protestáns felekezet egyházkerületeinek számát négyben korlátozta, ami mindkét egyházban korábbi kerületek egyesítéséhez vezetett. Az evangélikusoknál az egykori bicsei és bajmóci püspökség területén jött létre a Dunán innen, az addigi ötvárosi és gömöri szuperintendencia egyesülni kényszerült mint Tiszai Egyházkerület, míg a Dunántúlon és a Bányakerületben a meglévő állapotok rögzültek.

A *Carolina Resolutio* korlátozta a protestánsokat vármegyei és városi hivatalok betöltésében. Az ilyen módon téltelenségre kárhozottatott nemesek és polgárok annál készségesebben vállaltak egyházukban világi feladatokat, ami meggyorsította a felügyelői, gondnoki tisztségek és a presbiteri testületek elterjedését. Másrészt a magas hivatali patrónusok nélkül maradt protestáns egyházak még inkább rászorultak laikus tisztségviselőik támogatására. A királyi rendeletre létrejött új egyházkerületekben már mindenütt választottak – nemesi rendű – egyházkerületi felügyelőt is, 1758-tól kezdve pedig az úgynevezett egyetemes felügyelő (*generalis inspector*) képviselte az evangélikus egyházat az uralkodó és a kormányzatszervek előtt. Ezzel egyidejűleg ült össze az egyház vezető testülete, az ekkor még csak világiakat tömörítő egyetemes gyűlés.

II. József türelmi rendelete (1781) után tömegesen jelentkeztek addig rekatolizáltak tekintett falvak lakói, s rövid időn belül közel 500 helyen nyerték el a jogot, hogy újra evangélikus lelkész és tanító tarthassanak, imaházat és iskolát építhessenek. Az ily módon erőre kapott, létszámában megnövekedett egyház újjászervezése és a toleráns valláspolitikát rögzítő 1791. évi 26. törvénycikk gyakorlati alkalmazása az 1791-es pesti zsinat feladata lett. ♦